

Руслан ПИРІГ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ruslan_pyrih@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

Академік М.Грушевський і нарком освіти М.Скрипник у контексті комунізації ВУАН (1927–1931 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.034>

УДК: 930(477)(092)«19»:37.014.5(477)«1921/1931»

Анотація. Метою дослідження є висвітлення складних взаємовідносин академіка М.Грушевського й наркома освіти УСРР М.Скрипника у ході боротьби ЦК КП(б)У за ідеологічний контроль над Всеукраїнською академією наук. **Завдання статті** полягають у історичній реконструкції перетворення колишніх ідейних опонентів – очільника УНР і голови уряду УСРР – на ситуативних попутників у контроверсійному процесі українізації та комунізації академічних установ, істотні розходження у візіях ученого й функціонера на цілі та призначення реорганізованої ВУАН призвели до репресій проти М.Грушевського. **Методологія** базується на принципах історизму, науковості, системності. Використовуються проблемно-хронологічний, історико-біографічний, порівняльний, аналітичний методи. **Наукова новизна** визначається постановкою та комплексним дослідженням конкретних умов, спонукальних мотивів, латентних дій, ідеологічних розбіжностей у відносинах академіка М.Грушевського й наркома М.Скрипника. Важливим також є порівняльний аналіз фіналіз їхніх життєвих долі.

Ключові слова: Грушевський, Скрипник, політбюро ЦК, Наркомос УСРР, ВУАН, українізація, комунізація.

Відносини академіка М.Грушевського та наркома освіти УСРР М.Скрипника не належать до маловідомих тем¹. У сучасній українській історіографії вони знайшли фрагментарне висвітлення насамперед у дослідженнях, присвячених прирадянській діяльності М.Грушевського, останні роки якої збіглися з ідеологічним наступом керівництва ЦК КП(б)У на Всеукраїнську академію наук. На вістрі цієї боротьби й був нарком освіти М.Скрипник. Зокрема показано його намагання використати авторитетного вченого для зміни керівництва академії з метою її комунізації². Вивчення

¹ Першим, хто ще на схилі радянської доби публічно заговорив про зв'язок М.Грушевського зі М.Скрипником, був львівський історик і дисидент Я.Дашкевич. На засіданні товариства «Спадщина» у грудні 1988 р. він, зокрема, сказав: «За Грушевського був Скрипник, який хотів зробити з Грушевського президента Академії наук, між іншим, для того, щоб ліквідувати антибільшовицьку опозицію в Академії в особі Кримського. Грушевський не погодився» (див.: *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.332).

² *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.* М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.; *Пиріг Р.* Життя і діяльність М.С.Грушевського в контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): Дис. ... д-ра іст.

складних взаємовідносин М.Грушевського зі владою поглиблено в новітніх працях³. Окремі сюжети теми відображено у грушевськознавчих студіях В.Тельвака, І.Гирича, Я.Федорука, С.Білоконя та ін.

У перші роки незалежності України також активно досліджувалося життя й діяльність відомого більшовика М.Скрипника⁴. Автори зосередили увагу в основному на революційній і партійній роботі, трагічному життєвому фіналі. Статті мали здебільшого публіцистичний характер. Згодом дослідницьке наповнення публікацій посилилося, з'явилися праці про багатогранну діяльність М.Скрипника, зокрема на посту наркома освіти республіки: внесок у справу українізації, турбота про розвиток шкільництва, літератури й мистецтва, заходи на чолі правописної комісії тощо. Однак тема «Скрипник та академія наук» виявилася найменш висвітленою. Навіть у дисертаційній праці В.Шарпатога цей напрям залишився поза увагою автора⁵. У найбільш глибокій, фактично біографічній книзі В.Солдатенка академічні сюжети обмежені констатацією підтримки М.Грушевського наркомом та обґрунтуванням правомірності його обрання дійсним членом ВУАН. Автор переконливо доводить, що це був один із найвизначніших інтелектуалів у тогочасному союзному компартійному керівництві й чи не єдиний – у республіканському⁶.

Попри значний масив наукової та публіцистичної літератури про М.Грушевського і М.Скрипника, відносини між ними в контексті боротьби за/проти комунізації ВУАН⁷ не були об'єктом спеціального системного дослідження. Саме це актуалізує потребу розробки пропонованої наукової проблеми.

Михайло Грушевський (1866–1934 рр.) і Микола Скрипник (1872–1933 рр.) – дві велетенські, багато у чому контрверсійні постаті українського національного відродження першої третини ХХ ст. Один – видатний учений, автор багатотомної «Історії України-Руси», названої «метрикою українського народу», фундатор УНР – новітньої національної державності. Другий – легендарний революціонер, визначний більшовицький діяч з іманентною українською ідентичністю. На окремих етапах цього складного історичного шляху вони виступали в різних іпостасях – ідейних опонентів, політичних ворогів, ситуативних союзників.

М.Грушевський після п'ятирічного перебування в еміграції, тривалого пошуку шляхів повернення на Батьківщину пішов на компроміс із більшовицьким керівництвом і, отримавши урядові гарантії безпеки та можливості наукової праці, на початку 1924 р. повернувся в радянську Україну. Намагався використати вимушену прихильність влади для розвитку наукових досліджень у рамках своєї концепції історії України, нерідко входячи в конфлікт із тодішнім керівництвом ВУАН.

М.Скрипник – один із засновників УСРР і КП(б)У, зі встановленням радянської влади в Україні працював наркомом робсельконтролю, внутрішніх справ, юстиції

наук. – К., 1994. – 353 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – 335 с.

³ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – К., 2018. – 496 с.; *Пиріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон, 2021. – 572 с.

⁴ *Мацевич А.* Микола Скрипник: Біографічна повість. – К., 1990. – 216 с.; *Замковий В.* Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле – заради минулого. – К., 1989. – С.22–34; *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. – 1991. – №4. – С.78–85; *Мейс Дж., Солдатенко В.* Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. – 1996. – №2/3. – С.74–86.

⁵ *Шарпатовий В.Г.* Діяльність М.О.Скрипника на чолі Наркомату освіти радянської України (1927–1933): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 184 с.

⁶ *Солдатенко В.* Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С.168–169. Див. також: *Його ж.* У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до українського комунізму). – К., 2006. – 479 с.

⁷ Поняття «комунізація» стосовно академії означає поширення на наукову діяльність офіційної політико-ідеологічної доктрини, застосування марксистсько-ленінської методології досліджень, а також збільшення прошарку членів компартії серед науковців, насамперед академіків.

та генеральним прокурором, освіти, залишаючись авторитетним діячем союзного й міжнародного масштабу. Із натхненням підтримав рішення XII з'їзду РКП(б) про політику коренізації, став палким адептом українізації, визначним теоретиком національного питання. М.Скрипник сприймав М.Грушевського не тільки як колишнього лідера Центральної Ради, а й визначного вченого. Після повернення того в УСРР політбюро та секретаріат ЦК КП(б)У ухвалили чимало постанов стосовно реорганізації ВУАН й особисто академіка, зокрема щодо підтримки його кандидатури на посаду президента академії, за які голосував і М.Скрипник.

Його призначення наркомом освіти республіки на початку 1927 р. має доволі складну та гостросюжетну передісторію, достатньо висвітлену в історіографії⁸. Суть її полягає у відкритому виступі тодішнього очільника Наркомосу УСРР О.Шумського на зустрічах зі Й.Сталіним проти фактичного призначення Л.Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У⁹. У квітні 1926 р. Й.Сталін звернувся з листом до членів політбюро ЦК КП(б)У, в якому визначив «помилки» О.Шумського: не бачить тінювих сторін українізації, не розуміє необхідності боротьби з гаслами типу «Геть від Москви!»¹⁰, пропонуючи зміни в керівництві КП(б)У й уряду УСРР, не враховує слабкість корінних кадрів в Україні¹⁰.

На червневому (1926 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У О.Шумський був підданий критиці в дусі положень сталінського листа й визнав «помилковість» своїх поглядів. У листопаді він виступив на зборах партосередку Наркомату освіти з доповіддю, присвяченою питанням ідеологічної боротьби на «культурному фронті». Це була спроба продемонструвати керівництву ВКП(б) і КП(б)У готовність боротися проти «націоналістичного табору»¹¹. Пафос його критики спрямовувався на розвінчання М.Хвильового, неокласиків (М.Зеров, М.Рильський) – у літературі та М.Грушевського – у науці. Однак ця доповідь не стала для нього рятівним колом. Опублікована у журналі «Більшовик України», вона супроводжувалася розгромною статтею члена політбюро ЦК М.Скрипника під характерною назвою «Хвильовизм чи шумськизм?»¹². По суті, О.Шумський і М.Хвильовий ставилися на одну дошку, від них вимагалось «ще раз передумати свої помилки й від них відректися»¹². Риторичне «хвильовизм чи шумськизм?» із подачі М.Скрипника незабаром трансформувалося в «націоналістичний ухил» – «шумськизм-хвильовизм». 2 лютого 1927 р. політбюро ЦК заслухало доповідь О.Шумського про роботу Наркомосу. Його звинуватили в «націоналістичному ухилі», підтримці М.Хвильового, «форсуванні» українізації тощо¹³. Політбюро задовольнило його заяву про відставку й направило в розпорядження ЦК ВКП(б).

Перед Л.Кагановичем та політбюро ЦК постало непросте питання про наступного наркома освіти, і вирішувати його необхідно було в рамках листа Й.Сталіна. Новий очільник Наркомосу мав бути заслуженим комуністичним діячем, більшовиком із великим революційним, партійним стажем. На нього покладалося завдання продовжити українізацію, але з неодмінним урахуванням сталінської перестороги

⁸ Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К.; Л., 2017. – 742 с.; *Його ж.* Олександр Шумський: «Життя без боротьби я не вважав за життя». – К., 2020. – 368 с.

⁹ Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – С.123–124.

¹⁰ Сталін Й.В. Сочинения. – Т.8. – Москва, 1948. – С.149–154. Примітно, що Й.Сталін у листі уникає стосовно О.Шумського прийнятого в партсередовищі терміна «товариш».

¹¹ Більшовик України. – 1927. – №2. – С.15–17.

¹² Там само. – С.3–10.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.251. – Арк.90–100.

щодо її темпів. У тогочасному партійно-державному керівництві республіки саме такою постаттю був М.Скрипник.

5 березня 1927 р. його призначили наркомом освіти. На той час відомство опікувалося розвитком освітньої сфери, вищої школи, науки, літератури, театру, кіно, музики, образотворчого мистецтва. Відсутність союзного наркомату освіти, належність до складу ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР, членство в політбюро ЦК КП(б)У, особистий авторитет надавали М.Скрипникові прерогатив одноосібного керівника всього «культурного фронту» республіки. У структурі наркомату всіма науково-дослідними установами, включно з ВУАН, займалося Головне управління науки (Україна). Із приходом М.Скрипника його очолив колишній боротьбист Ю.Озерський.

Слід відзначити, що, критикуючи опубліковану доповідь О.Шумського, М.Скрипник у своїй статті фактично не погодився з його звинуваченнями на адресу М.Грушевського. Це не було випадковістю. Стрілка індикатора вимушених симпатій політичного керівництва у справі оволодіння академічним «бастіоном» знову схилилася до кандидатури вченого. Адже на порядку денному стояло нагальне завдання реорганізації ВУАН. Тепер його вирішення покладалося на нового наркома освіти М.Скрипника – заслуженого більшовика, авторитетного партійного діяча, людину вольову і принципову, небайдужу до національної справи.

24 березня 1927 р. політбюро ЦК розглянуло питання «Про академію наук». Було підтверджене попереднє рішення щодо підтримки кандидатури М.Грушевського на посаду президента ВУАН і визнано бажаними його публічні виступи до виборів, які мав організувати М.Скрипник. Йому також доручалося провести підготовчу роботу з перегляду академічного статуту і прийняття в установленому порядку. Очевидно, новий нарком не уявляв усіх складнощів реорганізації академії, коли погодився записати в постанові політбюро ЦК термін переобрання президії: травень – червень. Орієнтуючись на категоричне усунення С.Єфремова, уважалося доцільним обрати А.Кримського віце-президентом чи секретарем президії ВУАН.

Тогочасне ставлення партійно-державного керівництва республіки до М.Грушевського відверто висловив Л.Каганович на лютнево-березневому (1927 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Аналізуючи політичну ситуацію в республіці, він одне з угруповань назвав «напівзміновіхівським», у даний момент найменш небезпечним. «Я думаю, – наголосив доповідач, – що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського й інших». До представників відверто ворожої ідеології Л.Каганович зарахував «куркульські» угруповання, пов'язані з автокефальною церквою, а також С.Єфремова¹⁴.

Для нового наркома освіти УСРР і члена політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипника це стало відповідальним та невідкладним завданням. Наприкінці березня 1927 р. він приїхав до Києва, щоб детально ознайомитися зі становищем в академії, зустрівся з представниками місцевих партійних, радянських органів. 28 березня нарком мав розмови з А.Кримським і М.Грушевським. Ішлося про пошук шляхів реорганізації ВУАН, зокрема прийняття нового статуту та можливі зміни в керівництві академії. Агент ДПУ доповідав про враження М.Грушевського від бесіди з наркомом:

¹⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.182–183. До речі, у жовтні 1926 р. віце-президентові академії С.Єфремову виповнилося п'ятдесят років, але публічного шанування не було.

«У понеділок Скрипник запросив до себе Грушевського для розмови. Говорили про академічні справи, і судячи з уривків розповіді Грушевського, – вони домовилися. Грушевський тепер говорить, що на важку справу – роботу в Президії ВУАН – треба буде піти. Настрій його загалом хороший. Вважає, що тепер завдання Наркомпросу змінити склад Академії, давши ухвальні голоси Тимченку і О.Грушевському, а також ввести в штат Студинського і обрати нових академіків, як Гольдман, Оппоков та ін. Шумський цих обіцянок не виконав і тим себе скомпрометував (sic!)»¹⁵.

Очевидно, М.Скрипник повідомив М.Грушевському про постанову політбюро ЦК стосовно підтримки його кандидатури на посаду президента ВУАН. Описані агентом ДПУ рефлексії академіка на розмову з наркомом свідчили про поліпшення настрою, згоду працювати у президії ВУАН і прагматичні сподівання на позитивне вирішення питань, пов'язаних із його оточенням.

31 березня відкрилося Спільне зібрання за участю М.Скрипника та представника Укрнауки в Києві, ректора медичного інституту Л.Левицького. Було заслухано звіти неодмінного секретаря А.Кримського про діяльність академічних установ, а також керівників трьох відділів. У своєму виступі М.Скрипник відзначив величезну роботу академії наук, особливо її першого відділу (тобто історико-філологічного). Як дефект цієї роботи він назвав те, що про неї мало знають «трудоючі маси». Нарком пообіцяв усе зробити, щоб «полегшити роботу академікам, створити для них відповідні психологічні й матеріальні обставини». На думку С.Єфремова, ця промова зробила незле враження¹⁶.

М.Скрипник очікував підтримки дій Наркомосу насамперед із боку А.Кримського і М.Грушевського, з якими напередодні мав досить відверті розмови. Неодмінний секретар удався до сервілістських запевнень у приязні членів академії до більшовицької влади. Промова викликала чималий подив у колег. М.Василенко у щоденнику оцінив її як «роблену» й «улесливу». Узяв слово і М.Грушевський, але торкнувся питань загалом другорядних, утім проблемних для нього – незадовільної роботи Держвидаву, повільного випуску історичної літератури, переведення до Києва академіка К.Студинського, звільнення із заслання академіка К.Харламповича тощо. М.Василенко відзначив, що порушені М.Грушевським питання «недоречні у перших зборах при першій зустрічі, і Скрипник відповів досить різко»¹⁷. Особливо обурило останнього прохання М.Грушевського щодо звільнення К.Харламповича. Він оцінив це як спробу викликати його на «політичне поле», хоч намагався триматися справ суто академічних. Зауважив, що обіцяв академікам сприяння в науковій роботі, якщо ж «вони робили заяви проти радянської влади або друкували пасквілі за кордоном, то ні на які пільги чи сприяння вони сподіватися не можуть. З ворогами ми поводитимемось як з ворогами»¹⁸.

Відвертої розмови на Спільному зібранні не вийшло. Академіки приглядалися до нового наркома. М.Василенко у щоденнику зробив таку портретну замальовку: «Скрипник ще у розквіті сил. Він середнього росту з просіддю, худорлявий. Обличчя малорухоме. До нього можна віднести слова Лермонтова: “очі його не сміялися, коли він сміявся”. В словах стриманий, дуже обережний. Ніяких реальних

¹⁵ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999. – С.59.

¹⁶ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / Упор.: О.І.Путро (гол. упор.). – К., 1997. – С.487.

¹⁷ Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. – Т.3: Спогади, щоденники. Листування / Упор.: І.Б.Усенко (кер. кол.) та ін. – К., 2008. – С.322.

¹⁸ Єфремов С. Щоденники... – С.477–488.

обіцянок чи програмних заяв не робив»¹⁹. На відміну від доволі поміркованих оцінок М.Василенка, С.Єфремов залишив чимало негативних рефлексій щодо постаті нового очільника: «не нова мітла, а обідраний віник», «неучений Скрипник», «наступник Олександра III», «самодур», «фельдфебель у Вольтерах» тощо²⁰.

Отже перше знайомство з академічним товариством відбулося, і М.Скрипник переконався, що зміни у статуті та складі президії ВУАН викличуть упертий опір, а іншої кандидатури на посаду президента академії, окрім М.Грушевського, немає. У наркома не залишалось сумнівів і в тому, що найбільш рішучим противником «радянзації» інституції залишається С.Єфремов.

Весна 1927 р. ознаменувалася подальшим ускладненням відносин М.Грушевського з С.Єфремовим та А.Кримським. Наміри керівництва республіки щодо кандидатури майбутнього президента ВУАН їм були відомі. Вони звинувачували М.Грушевського в непомірних апетитах, безпідставному перебільшенні потреб Історичної секції тощо. Зокрема, коли президія академії домоглася передачі будинку по вул. Володимирській, 35 у Києві в розпорядження Історико-філологічного відділу ВУАН, то він хотів, щоб там розмістилася тільки Історична секція. На загальних зборах 6 червня 1927 р. обговорення цього питання набуло такої гостроти, що президент В.Липський і неодмінний секретар А.Кримський залишили їх, протестуючи проти дій М.Грушевського. Тоді він звернувся безпосередньо до М.Скрипника й отримав ці кімнати²¹. У листі до наркома М.Грушевський подякував за надані приміщення, але тут же запросив сприяння у виділенні коштів на їх ремонт та облаштування. Скаржився, що вже кілька років не вирішується питання про створення Інституту примітивної культури (народознавства), і звертався до М.Скрипника «Вашим авторитетним словом посунути цю справу»²².

Визначений термін підготовки до реорганізації академії спливав, але провести її так і не вдалося. 10 червня 1927 р. політбюро ЦК черговий раз обговорило це питання та зобов'язало М.Скрипника терміново розіслати проект статуту й матеріали до перевиборів президії ВУАН. Вони прискіпливо обговорювалися співробітниками академічних інститутів. Як і минулого разу, ідея створення п'яти відділів замість трьох не знайшла підтримки серед академіків. Заперечували вони і проти головної новачки – розширення загальних зборів за рахунок представників Наркомату освіти, громадських організацій тощо.

Обговорення проектів установчих документів ВУАН проходило в наелектризованій політичній атмосфері. У ніч із 15 на 16 червня 1927 р. ДПУ провело низку обшуків та арештів, зокрема щодо колишніх українських діячів Л.Старицької-Черняхівської, В.Шемета, Ю.Черкаського. Навідалися «чекісти» й на вул. Паньківську до М.Грушевського. Але тусу не було – чи то не наважилися, чи господар пред'явив «охоронну грамоту» за підписом В.Чубаря й В.Балицького, видану ще 1924 р. Однак у зв'язку зі скаргою М.Грушевського з цього приводу вже 17 червня М.Скрипник порушив згадане питання на засіданні політбюро ЦК. В.Балицький отримав доручення «терміново з'ясувати питання у зв'язку з проведеним у Грушевського обшуком»²³. За його вказівкою відбулося розслідування. Врешті знайшли класичне пояснення: мовляв, переплутали адресу. Окружне управління ДПУ принесло академікові вибачення²⁴.

¹⁹ Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. – Т.3. – С.322.

²⁰ Єфремов С. Щоденники... – С.576, 585, 603 та ін.

²¹ Архіви України. – 1991. – №3. – С.71–72. Про це М.Скрипник повідомив М.Грушевського листом.

²² Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. – К., 1997. – С.97. М.Грушевський планував, що установу очолить його донька Катерина, котра завідувала Кабінетом примітивної (первісної) культури при ВУАН.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.3. – Арк.145.

²⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.184–188.

М.Грушевський, користуючись прихильністю наркома освіти, продовжував домагатися в різних інстанціях асигнувань для Історичної секції ВУАН. Правою рукою академіка при вирішенні матеріальних питань був Ф.Савченко, котрий наприкінці 1927 р. виїхав у Харків для розв'язання фінансових проблем секції. Він побував на прийомі в очільника Укрнауки Ю.Озерського, заступників наркома освіти А.Приходька та Я.Ряппа, у самого М.Скрипника. Ці зустрічі використовувалися й для інформування керівництва Наркомосу про академічні справи, подаючи їх у відповідній інтерпретації. В одному з листів до М.Грушевського Ф.Савченко описував тривалу розмову зі М.Скрипником про становище у ВУАН, майбутнє переобрання складу президії тощо²⁵.

Попри затяжний конфлікт між С.Єфремовим, А.Кримським з одного боку та М.Грушевським і П.Тутківським – з іншого, М.Скрипник передбачав небезпеку об'єднання двох академічних угруповань. 13 грудня 1927 р. політбюро ЦК заслухало його доповідь про становище у ВУАН. У проекті постанови зазначалося: «Визнати неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським». Цей текст у прикінцевій редакції отримав нове формулювання: «З пропозицією т. Скрипника погодитися». Інший пункт документа адресувався Київському окрпарткому: «Відкласти розв'язання конфлікту, який виник, на місяць»²⁶. Розрахунок робився на ослаблення обох протидіючих груп та їх дискредитацію в очах громадськості.

Політичне керівництво республіки відмовилося від наміру висунути М.Грушевського на посаду президента ВУАН. Крім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти радянську платформу, додалися побоювання його можливого блокування з С.Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за М.Грушевського. Почався пошук «прохідної» кандидатури. Однак у Наркомосі й особисто М.Скрипник ще вважали М.Грушевського гравцем на провладному полі та хотіли бачити його членом майбутньої президії ВУАН.

Наркомат освіти розробив новий деталізований план заходів з «оволодіння» академією. 31 грудня 1927 р. його було внесено на розгляд політбюро ЦК. Після доповіді М.Скрипника й обговорення ухвалили розгорнуту постанову, в якій конкретизувалися дії Наркомосу та Київського окрпарткому щодо проведення виборів у ВУАН. Принципово новим моментом стало положення про небажаність надання переваг жодному з угруповань. Одночасно вказувалося на «неприпустимість панування в академії групи Єфремова – Кримського», підкреслювалася необхідність усунення С.Єфремова з керівних органів ВУАН. Щоб певною мірою зрівноважити вплив обох груп, намічалось ввести до президії М.Грушевського та А.Кримського за умови, що останній не обійматиме посади неодмінного секретаря. Ставилось завдання розширити склад президії за рахунок науковців, які в минулому не вели антирадянської діяльності, лояльних до партії та радвлади, по можливості непричетних до боротьби в академії. Окремим пунктом передбачалося: «Висунення на пост президента Академії – Заболотного (академік в Ленінграді, українець), доручивши т. Скрипникові організувати попередні переговори з ним», а за його згоди рекомендувати неодмінним секретарем академіка Д.Багалія. Визначався й термін проведення виборів – «по можливості у січні ц. р.». Було схвалено пропозицію М.Скрипника стосовно повного використання права Наркомосу на «затвердження складу академіків, з незатвердженням усіх явно ворожих нам елементів». Таємне голосування

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.731. – Арк.1–6.

²⁶ Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). – С.98–99.

замінювалося відкритим. Наркомос мав створити комісію, яка зайнялася б підготовкою перевиборів до ВУАН. Останнім пунктом постанови схвалювалася «лінія» М.Скрипника в академічному питанні, йому доручалося її проведення на підставі цієї директиви²⁷.

Рішення політбюро ЦК вже 2 січня 1928 р. стало відомим у ВУАН та обговорювалося на Спільному зібранні. Академіки без ентузіазму зустріли ліквідацію «вольностей». Вони не погоджувалися з твердженням про те, що загальні збори є незаконним органом, але врешті дійшли висновку, що їх можна назвати й радою ВУАН. Було зроблено кроки до нівелювання колишніх групових протистоянь шляхом унесення коректив до протоколу попереднього засідання.

М.Грушевський усвідомив, що Наркомос відмовився від ставки на нього як кандидата у президенти академії та побоювався наслідків її комунізації. «Грушевський взяв примиренну ноту», – зазначив у щоденнику С.Єфремов. Він передав зміст тривалої розмови з М.Грушевським, котрий заявив, що «Російську академію починають комунізувати, а потім черга й за нами, що через те чвари в Академії комуністи можуть насвоєруч використати». С.Єфремов не повірив у щирість М.Грушевського, уважаючи, що він «не з тих, щоб дурно жертвувати собою»²⁸.

Уже 4 січня 1928 р. керівник Укрнауки Ю.Озерський доповів ЦК КП(б)У про всі деталі Спільного зібрання. Він зробив висновки, що постанова політбюро ЦК викликала переполох в академії і пропонував негайно відрядити до Києва комісію для з'ясування ситуації в академічному середовищі. Очолювана самим Ю.Озерським, вона працювала в місті кілька тижнів, але тільки у середині лютого 1928 р. вдалося завершити складання «Акта обслідування ВУАН комісією Наркомосу УСРР». Із супровідним листом за підписом М.Скрипника документ було направлено у ЦК КП(б)У як матеріал для доповіді на засіданні політбюро ЦК. Це був багатосторінковий текст, структурований за розділами й пунктами, насичений таврувальною політичною лексикою.

18 лютого 1928 р. політбюро ЦК розглянуло результати перевірки ВУАН. Головний викривальний матеріал містився в розділі «Політичні висновки», де наголошувалося, що «засилля реакційних елементів» в академії пов'язане з приходом до неї «старої» університетської професури, а також «націоналістично-демократичних сил» з Українського наукового товариства. Після повернення М.Грушевського з-за кордону виникла інша течія, яка відображала інтереси українського «демократичного» й «соціалістичного» націоналізму. Життя ВУАН проходило під знаком боротьби цих двох течій.

Незважаючи на розгромну критику С.Єфремова і А.Кримського, ЦК КП(б)У при ідеологічному наступі на академію доводилося рахуватися з великим авторитетом провідних учених. Тому пропонувалося задіяти диференційований підхід: не допустити обрання А.Кримського неодмінним секретарем, але залишити членом президії. Стосовно «принципійального ворога» радянської влади С.Єфремова, то його «треба усунути з президії, навіть і у разі його обрання»²⁹.

У середині квітня 1928 р. секретаріат ЦК КП(б)У на доповідь секретаря ЦК П.Любченка погодив склад президії ВУАН – Д.Заболотний, К.Симінський, М.Грушевський, А.Кримський, О.Корчак-Чепурківський. Певні надії ще поклалися на М.Грушевського, оскільки з ним вели розмови про посаду віце-президента. Усвідомлюючи, що його як кандидата Наркомосу чекає провал, він поставив

²⁷ Там само. – С.99–101.

²⁸ Єфремов С. Щоденники... – С.573.

²⁹ Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). – С.104–109.

малоймовірну умову – висунення від академії. Переобрання президії ВУАН призначили на 3 травня.

Д.Заболотний зустрівся з С.Єфремовим і розповів, як його вмовили погодитися на президентство та про відмову М.Грушевського від посади віце-президента. Таємний інформатор так пояснював відмову академіка: «В цілому Грушевський дуже розстроений і вважає, що його образили без всякого приводу з його боку. Влітку приїздив до Києва Скрипник, з ним розмовляв, пропонував йому президентську посаду, а тепер раптом пропонують йому увійти до Президії тільки на правах члена. Це розцінюється як недовіра з усіма наслідками, що випливають звідси»³⁰.

3 травня 1928 р. президент ВУАН В.Липський відкрив Спільне зібрання за участю М.Скрипника, Ю.Озерського, Л.Левицького, представників громадськості. Головуючим обрали фактичного фундатора й першого президента УАН В.Вернадського. Несподівано П.Тутківський запропонував на місце головуєчого М.Скрипника. Очевидно, нарком не зорієнтувався взяти самовідвід, у результаті не дістав підтримки та залишився вкрай роздратованим.

На посаду президента ВУАН було запропоновано одну кандидатуру – Д.Заболотного. За нього віддали голоси 39 осіб (лише 1 утримався). На місце віце-президента висунули кандидатури К.Воблого й К.Симінського, але останній узяв самовідвід. На неодмінного секретаря з великою перевагою пройшов А.Кримський, натомість О.Корчак-Чепурківський набрав удвічі менше голосів. Ображений М.Грушевський утримався при голосуванні всіх кандидатур³¹.

Н.Полонська-Василенко, котра була присутня на засіданні, згадувала, що після обрання неодмінним секретарем А.Кримського М.Скрипник вийшов із зали, а за ним і решта партійців. Стало очевидним, що нарком освіти не зміг провести директиву політбюро ЦК про недопущення такого розвитку подій, а тепер Наркомосу доведеться ухвалювати з цього приводу окреме рішення³².

Уже наступного дня політбюро ЦК заслухало повідомлення М.Скрипника про вибори президії ВУАН, погодилося з обранням Д.Заболотного президентом і К.Воблого віце-президентом, доручило Наркомосу обґрунтувати рішення про неможливість затвердження А.Кримського на посаді неодмінного секретаря та вжити всіх заходів до «проведення нашої кандидатури в секретарі академії». ДПУ пропонувалося відновити справу С.Єфремова й після попередньої розробки її доповісти про результати. Цим самим було покладено початок фабрикації «справи Спільки визволення України»³³.

Намічений план реорганізації академії почав утілюватися у життя. 15 травня 1928 р. Наркомос схвалив обрання президента та віце-президента, але визнав неможливим затвердження А.Кримського неодмінним секретарем. Ці обов'язки поклалися на віце-президента. 1 червня заступник наркома освіти А.Приходько та голова Укрнауки Ю.Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН. М.Скрипник у цей час був зайнятий подоланням кризи в керівництві КПЗУ³⁴. У доповіді на її III з'їзді влітку 1928 р. він, зокрема, порушив питання про становище в академії, де, на його думку, виник «блок контрреволюційних українських елементів» (С.Єфремов, А.Кримський), які «стикуються з російськими чорносотенно-кадетськими

³⁰ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – С.382.

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.2705. – Арк.11–13.

³² Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: нарис історії. – Ч.2. – Мюнхен, 1958. – С.48.

³³ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016. – С.477. ДПУ завело справу на С.Єфремова ще на початку 1920-х рр. Тоді йшлося про вислання з України, але на його захист став голова Раднарком УСРР Х.Раковський.

³⁴ Він діяв як член виконкому Комінтерну під псевдонімом «Миколос».

елементами». Не обійшов увагою і М.Грушевського, але зробив це в досить м'якій формі, наголосивши, що в редагованому академіком журналі «Україна» є «тенденційні» статті, в яких приховано висловлюються політичні думки³⁵.

Зміна керівництва ВУАН збіглася з початком кампанії виборів до АН СРСР. У квітні 1928 р. було опубліковано перелік 43 вакансій із низки спеціальностей. Завідувач агітпропвідділу ЦК ВКП(б) А.Криницький надіслав партійним комітетам циркуляр зі вказівкою формувати громадську думку, зокрема з допомогою преси, «за одних і проти інших кандидатів, не надаючи особливої уваги “нейтральним”»³⁶.

В УСРР цей процес також відбувався під контролем ЦК КП(б)У. Спочатку політбюро ЦК підтримало висунення кандидатур М.Грушевського, А.Кримського й Д.Багалія на вакантні посади до союзної академії наук. Однак хід переобрання складу президії ВУАН, зокрема колізія з А.Кримським, змусили внести певні корективи в позицію партійних органів. 16 червня 1928 р. М.Скрипник у листі до ЦК КП(б)У пропонував підтримати кандидатури М.Грушевського та Д.Багалія, водночас уважав за недоцільне висунення А.Кримського на вакансію кафедри сходознавства з політичних міркувань³⁷.

У союзній пресі було опубліковано список 205 претендентів на академічні посади. Зокрема по відділенню гуманітарних наук поряд із М.Покровським, Д.Рязановим, М.Бухаріним та іншими йшли М.Грушевський і Д.Багалій³⁸. У зв'язку з літніми відпустками проблема виборів до АН СРСР перемістилася на осінь, коли ця кампанія набула широкого розмаху.

Агітпроп ЦК ВКП(б) надіслав черговий циркуляр зі вказівкою агітувати за певних кандидатів. Але цього разу список їх по відділенню гуманітарних наук скоротився до 14 осіб, серед кандидатів від УСРР залишився тільки М.Грушевський. Стривожений такою ситуацією нарком М.Скрипник звернувся до ЦК КП(б)У з проханням порушити в Москві клопотання про внесення до прохідного списку Л.Писаржевського, М.Крилова й Д.Заболотного. Такий лист до ЦК ВКП(б) незабаром було надіслано. Однак звернення виявилось запізним. У президії АН СРСР у Ленінграді вже працювали профільні підкомісії, визначаючи перспективи обрання майбутніх академіків. У грудні 1928 р. відділення гуманітарних наук, а 12 січня 1929 р. загальні збори обрали М.Грушевського дійсним членом АН СРСР³⁹.

Ліквідація прямої опозиції щодо М.Грушевського у ВУАН не принесла йому очікуваних дивідендів, адже нове керівництво президії у цій справі зайняло нейтральну позицію. Водночас вищі республіканські кола явно охололи до колишнього кандидата у президенти академії. Улітку 1928 р. в Норвегії відбувся VI міжнародний конгрес істориків. М.Грушевського було включено до складу радянської делегації, але він так і не отримав дозволу на виїзд в Осло. Очевидно, ключову роль у цьому відіграли донесення ДПУ, в яких постійно наголошувалося на «можливих планах акад. Грушевського поїхати за кордон і залишитися там назавсім»⁴⁰. Підозри «чекістів» підсилювалися перебуванням у цей час за кодоном дружини й дочки академіка.

Кінець 1928 р. позначився розгортанням кампанії з осуду «контрреволюційної діяльності» С.Єфремова. 29 вересня політбюро ЦК на доповідь завідувача агітпропвідділу А.Хвилі постановило «підняти громадську думку» з цього приводу. Члени

³⁵ Скрипник М. Статті і промови. – Т.2. – Ч.ІІ. – Х., 1931. – С.110–111.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.18.

³⁷ Там само. – Арк.20.

³⁸ Известия ЦИК. – 1928. – 21 июля.

³⁹ Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №3/4. – С.11.

⁴⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.215–217.

вищого партійного керівництва республіки дійшли висновку про необхідність вислання академіка за межі радянської України⁴¹. Газета «Вісті» опублікувала редакційну статтю під назвою «Носії ідей петлюрівщини в Українській академії». Трудові колективи «висунули» гасло «Геть Єфремова!».

За всієї особистої неприязні М.Грушевський не схвалював інспірованого шельмування С.Єфремова. У щоденниковому запису за 10 грудня 1928 р. останній зазначав, що на засіданні Ради академії до нього підійшов М.Грушевський і пошепки повідомив, що попередив Л.Левицького про можливе обурення репресіями проти С.Єфремова й що нібито М.Скрипник радився з головою ОДПУ Р.Менжинським, і вони вирішили не вдаватися до крайніх заходів. С.Єфремов інформацію сприйняв, проте у щирість М.Грушевського не повірив⁴². Він звернувся з листом до президії академії, в якому спростував висунуті проти себе звинувачення. Там задовольнилися його заявою про лояльність до радянської влади й визнали інцидент вичерпаним⁴³. Однак у ЦК вимагали рішучого осуду С.Єфремова. 28 листопада президія Ради ВУАН розглянула «справу СВУ» і в ухваленій резолюції затаврувала «контрреволюційних змовників», котрі «в інтересах заклятих ворогів українських трудящих мас» намагаються зрвати «непереможне будівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки»⁴⁴.

Політбюро ЦК 9 січня 1929 р. прийняло постанову «Про Академію наук», яка знаменувала початок нового етапу антиєфремівської кампанії. У документі, зокрема, йшлося про організацію масової підтримки рішення президії ВУАН широкими колами інтелігенції, працівниками наукових установ. Проведення цих заходів доручалося комісії у складі П.Любченка, М.Скрипника, А.Хвилі. У політбюро ЦК так поспішали з організацією масового таврування С.Єфремова, що комісії визначили дводенний термін.

Однак постанова містила також два пункти, фактично спрямовані проти М.Грушевського. В одному було зафіксовано заяву М.Скрипника про вказівку апарату Наркомосу брати до розгляду тільки питання, подані президією ВУАН. Зрозуміло, що йшлося насамперед про М.Грушевського, який роками поза президією академії домагався фінансових і матеріальних преференцій для Історичної секції. Можливо, хтось із членів політбюро ЦК визнав таке формулювання неконкретним, тому з'явився останній, уже персоніфікований, пункт: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського»⁴⁵.

М.Скрипник був незадоволений тим, що М.Грушевський у «бою» за президію академії став у позу ображеного й фактично уник підтримки владної сторони. Однак постанова ухвалювалася в умовах, коли останній уже був обраний Відділенням гуманітарних наук АН СРСР і за кілька днів мав стати союзним академіком.

У ставленні до нього з боку республіканського керівництва відбувся істотний поворот. Тривала історія сприяння офіційних кіл академікові-реємігрантові залишилася позаду. Ця допомога була напіввимушеною, розрахованою на посилення лояльності відомого вченого й колишнього політичного діяча до радянської влади, на використання його для зміни керівництва ВУАН. Однак тепер необхідність у його послугах як противаги керівництву академії відпала. Після повернення на Батьківщину він

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4. – Арк.307.

⁴² Єфремов С. Щоденники... – С.693.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.31, 38–39.

⁴⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К., 1995. – С.129. Текст резолюції оголошував академік Д.Багалій.

⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.16. – Арк.277.

так і не перевів Історичну секцію на «марксо-ленінські рейки» та міг перетворитися в небезпечного внутрішнього ворога, який «не роззброївся». Тому матеріальна підтримка М.Грушевського для тих, хто розмірковував саме так, на ділі означала посилення впливу «буржуазної методології» в історичній науці.

Наприкінці 1929 р. відбулася остання спроба республіканської верхівки ввести М.Грушевського до керівних органів ВУАН. Її було зроблено на тлі критики вченого і його учнів із боку істориків-марксистів. Можна з певністю стверджувати, що ініціатором залучення виступив М.Скрипник. Очевидно, спонукальними мотивами наркома освіти був симбіоз симпатій до визначного вченого та політичного прагматизму. Вже був готовий сценарій «процесу СВУ», за яким проходили понад 40 представників української інтелігенції, у тому числі С.Єфремов, А.Ніковський, О.Гермайзе, М.Слабченко та ін. Керівництво республіки мало зважати на реакцію членів академії й, не в останню чергу, М.Грушевського.

22 листопада 1929 р. політбюро ЦК розглянуло питання «Про Академію наук». Було намічено новий склад президії ВУАН: Д.Заболотний – президент, К.Воблий і О.Шліхтер – віце-президенти, О.Корчак-Чепурківський – неодмінний секретар. М.Скрипникові доручалося провести переговори зі М.Грушевським про його входження до президії. Однак, мабуть, великої надії на те, що останній погодиться, не було, адже робилося застереження: «У випадку відмови членом президії висунути т. Яворського»⁴⁶. Як й очікувалося, М.Грушевський відмовився ввійти до складу президії ВУАН.

Зміна президії академії поклала безпосередній початок динамічному ідеологічному оволодінню ЦК КП(б)У цією важливою ділянкою культурного будівництва. На деякий час М.Грушевський відійшов у тінь у планах вищого партійно-урядового керівництва добитися «викриття» й розгрому «класово-ворожих сил». Прізвище вченого майже не з'являлося в матеріалах ЦК КП(б)У, офіційна критика стосувалася переважно його наукової діяльності та поки що залишалася відносно спокійною.

Причин такого становища, на нашу думку, було дві. По-перше, основний ідеологічний удар у цей час спрямовувався проти С.Єфремова та членів так званої «Спілки визволення України», фальсифікацією «справи» якої активно займалося ДПУ. По-друге, у цей час розгорнулася дискусія з приводу схеми історії України, запропонованої М.Яворським, котра проходила у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму⁴⁷.

З обранням дійсними членами ВУАН М.Скрипника, О.Шліхтера, В.Затонського, а також зростанням у ній партійного прошарку було створено комуністичну фракцію, яку очолив М.Скрипник. На її розгляд політбюро ЦК почало передавати питання про становище в академії. Зокрема 11 грудня 1930 р. на засіданні комфракції обговорювалося питання «Про стан у ВУАН». У прийнятій нею постанові зазначалося, що останнім часом в академії посилилася групова боротьба між прихильниками К.Воблого та М.Грушевського. Наголошувалося, що останній, «зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні». Було визнано «за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН»⁴⁸.

⁴⁶ Там само. – Спр.3. – Арк.180.

⁴⁷ Матеріали дискусії довго «доопрацьовувалися» й були опубліковані лише через рік (див.: Літопис революції. – 1930. – №2–5).

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3098. – Арк.54–55.

У той час, коли керована М.Скрипником комфракція академії намагалася боротися проти М.Грушевського ідеологічними методами, у ДПУ завершувалася розробка плану більш радикальних заходів. Фабрикувалася ще більше масштабна, ніж «СВУ», справа так званого «Українського національного центру» («УНЦ»), головою котрого й було «призначено» академіка М.Грушевського.

На початку 1931 р. органи ДПУ провели серію арештів. За ґратами опинився в тому числі й один із найближчих помічників М.Грушевського Ф.Савченко. День за днем під тиском слідчих він давав «свідчення» про діяльність «контрреволюційної антирадянської націоналістичної організації», очолюваної його патроном. У середині березня «справу Українського національного центру» в основних сюжетних лініях було сфабриковано. Власноручно написані свідчення Ф.Савченка, І.Лизанівського, М.Чечеля, Г.Коссака та інших заарештованих «переконливо» підтверджували «викриття» органами ДПУ нелегальної націоналістичної спілки, яка ставила за мету «повалити радянську владу на Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної “Української народної республіки”»⁴⁹.

22 березня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК голова ДПУ УСРР В.Балицький доповів про «справу УНЦ» і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної кампанії. Не викликали заперечень із боку вищого керівництва республіки й наміри ДПУ щодо арешту М.Грушевського. Утім академік у цей час уже був у Москві⁵⁰.

Питання про терміновий від'їзд ученого до столиці досі повністю не з'ясоване. Формально він разом із донькою Катериною 7 березня 1931 р. вирушив до Москви в наукове відрядження. Останнім часом серед грушевськознавців поширене припущення, що виїзд академіка з України прискорила зустріч зі М.Скрипником, котрий 21–22 лютого перебував у Києві⁵¹. Безперечно, нарком – член політбюро ЦК знав про підготовку «справи УНЦ» та про роль, відведену М.Грушевському її «сценаристами».

У середині лютого ще повним ходом тривали допити Ф.Савченка та інших «учасників контрреволюційної організації». Після вдалого «процесу СВУ» й суворого вироку С.Єфремову М.Скрипник передбачав неминучий арешт і сумну долю очільника нової «контрреволюційної» структури. «Справу УНЦ» формувало ДПУ УСРР під керівництвом В.Балицького, її було погоджено з ОДПУ СРСР і там навіть виношували плани надати їй загальносоюзного масштабу. Очевидно, єдине, що міг удіяти М.Скрипник у тій ситуації – попередити академіка.

М.Грушевський також розумів, що після фактичної ліквідації його дослідницьких структур та безуспішного звернення до всіх вищих органів влади, розраховувати на підтримку в республіці не випадає. Залишався один вихід – їхати до Москви, шукати захисту в керівництва АН СРСР, знайомих партійних і державних діячів⁵². 23 березня 1931 р. на прохання ДПУ УСРР він був заарештований у столиці та доправлений у Харків, де проводилися його допити, у тому числі з квітня особисто головою ДПУ В.Балицьким. Під тиском слідчих академік повністю визнав пред'явлені обвинувачення. Того ж дня М.Грушевського відправили

⁴⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.79–80.

⁵⁰ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.109.

⁵¹ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – С.423; Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – С.496. М.Скрипник виступав зі звітом про діяльність уряду на пленумі Київської міської ради й був обраний делегатом XII Всеукраїнського з'їзду рад.

⁵² Він зустрівся в тому числі й з колишнім наркомом освіти УСРР О.Шумським (тоді – головою ЦК профспілки працівників освіти) та просив допомоги у працевлаштуванні. Останній відразу листом повідомив Й.Сталіну про розмову з академіком.

до Москви, де 4 квітня після розмови (!) з начальником секретно-політичного відділу ОДПУ Я.Аграновим і заступником голови ОДПУ С.Мессінгом він був звільнений.

В історичній літературі досить детально досліджено причини несподіваного повороту в долі М.Грушевського, який призвів до фактичного розвалу «добре» скомпонованої «справи УНЦ» й унеможливив проведення публічного судового процесу. Уважається, що це сталося за втручання самого Й.Сталіна, хоч глибинні мотиви його дій залишаються не зовсім з'ясованими. Навряд чи хтось інший, окрім нього, міг узяти на себе відповідальність звільнити з-під варті «контрреволюціонера» такого рівня⁵³.

М.Грушевському дозволили жити в Москві на правах академіка АН СРСР. До того ж він залишався дійсним членом ВУАН і керівником кафедри. Несподіване «високе» втручання у «справу УНЦ» завадило керівництву республіки поставити питання про позбавлення його академічного звання. Повернення в УСРР було небезпечним і небажаним. М.Грушевський опинився в невизначено довгостроковому від'їзді, а фактично у засланні. Водночас у республіці тривала бурхлива кампанія «критики» вченого.

Отже після чотирирічного перетинання шляхи М.Грушевського і М.Скрипника розійшлися назавжди. Хоч якийсь час вони ще стелилися паралельно. Перший, академік ВУАН, опинився у фактичній ізоляції, був підданий ідеологічному цькуванню, приречений на московське вигнання, після смерті удостоївся некрологічного титулу «найбільшого буржуазного історика України»⁵⁴ та залишався в республіці носієм «зоологічного націоналізму» й навіть «фашизму». Другий ще перебував у колі компартійної верхівки, згодом ставши свідком крутого зламу національної політики Кремля, згорання свого дітища – українізації, застав страхіття Голодомору. Зрештою був звинувачений у «націонал-ухильництві», зазнав ідейно-психологічного тиску з боку «товаришів» по політбюро ЦК та вчинив самогубство, що його головна партійна газета СРСР оцінила як «акт малодушності»⁵⁵. У такий спосіб сталінський режим привів до одного знаменника «нацдемівця» М.Грушевського й «націонал-ухильника» М.Скрипника. Реабілітаційні хвилі по смерті «вождя» не зачепили ані першого, ані другого, оскільки їх не було офіційно репресовано. У 1962 та 1972 рр. із дозволу ЦК КПРС відзначення ювілейних дат партійно-державного діяча проходило в рамках постанов ЦК КПУ – це стало певними кроками на шляху його реабілітації. Однак найголовніші звинувачення – у «націонал-ухильництві» – переоцінено не було. І тільки 29 березня 1990 р. ЦК Компартії України виправдав М.Скрипника «у партійному відношенні»⁵⁶. У 1966 р. в УРСР відбулася спроба наукової, а почасти й політичної реабілітації М.Грушевського – ідеться про відому статтю Ф.Шевченка⁵⁷. Проте не санкціонований ЦК КПУ цей виступ не міг вплинути на тривалу табуїзацію постаті академіка. Навіть у 1988 р. публікації про нього в газеті «Літературна Україна» та журналі «Київ» викликали традиційно негативну

⁵³ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.118–119; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – С.332; Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – С.504–505; Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». – Москва, 2005. – С.630–634. Існує конспірологічна версія про вплив масонів на Й.Сталіна, яка, очевидно, ніколи не отримає документального підтвердження.

⁵⁴ Правда. – 1934. – 28 листопада.

⁵⁵ Там же. – 1933. – 8 лютого.

⁵⁶ Солдатенко В. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – С.269. Автор книги був одним з ініціаторів обґрунтування необхідності реабілітації М.Скрипника, а також входив до редколегії видання його вибраних творів.

⁵⁷ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–31.

реакцію ЦК. Щоправда стрімкий процес суспільного визнання видатного історика усунув ці ідеологічні перепони. 5 квітня 1991 р. КДБ УРСР припинив кримінальну справу стосовно М.Грушевського «за відсутності складу злочину»⁵⁸.

Таким чином, із призначенням у березні 1927 р. наркомом освіти члена політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипника розпочалася чергова кампанія реорганізації ВУАН. Було поставлено за мету змінити склад президії, неприхильної до радянської влади, шляхом ухвалення нового статуту. Реалізація цих завдань значною мірою залежала від позиції майбутнього президента ВУАН. Політбюро ЦК після певних вагань зупинило вибір на кандидатурі М.Грушевського. Новий нарком вступив у контакт із ним і намагався використати його конфронтацію з фактичними керівниками академії С.Єфремовим і А.Кримським для ослаблення їхніх позицій, а потім й усунення з посад. На якийсь час М.Скрипник та М.Грушевський стали ситуативними попутниками в боротьбі за зміну президії ВУАН. Хоч кожен діяв із власних позицій: нарком – для «знешкодження» принципових ворогів радянської влади, а академік, користуючись прихильністю тієї ж влади, – для реалізації своїх прагматичних наукових інтересів. Після тривалого більшовицького «штурму» на десятому році існування академічний «бастіон» було взято. Вдалося домогтися зміни керівництва академії, провести в дійсні члени представників влади, створити фракцію академіків-комуністів, поставити ВУАН на «радянські рейки». Провідну роль у цьому відіграв народний комісар освіти УСРР М.Скрипник – людина, в якій дивовижним чином переплелася національне з комуністичним, витворюючи оригінальний тип більшовицького лідера, несумісний із системою зрілого тоталітаризму. Певне місце у процесі більшовицького «завоювання» академії займав і М.Грушевський. Намагання республіканської верхівки використати його для усунення групи Єфремова – Кримського від керівництва інституцією повністю не справилися. Хоч внутрішнє групове протиборство об'єктивно ослаблювало академічний загал, створювало враження застарілої чвари, давало владі підстави для «оздоровлення» атмосфери. Наступні події навколо ВУАН довели, що коли б М.Грушевський і не брав участі у клановій боротьбі, зберегти монолітність та позапартійну стерильність академії не вдалося б. Об'єктивні умови функціонування політичної системи, утвердження комуністичної ідеології, командної ролі більшовицької партії, поява нової генерації вчених-марксистів однаково призвели б до ідеологічного «завоювання» ВУАН. Водночас, повернувшись в Україну, М.Грушевський максимально використав свій авторитет ученого, поточну політичну кон'юнктуру для розвитку наукових досліджень, відстоювання власної схеми українського історичного процесу, не сприйняв комуністичної ідеології, «марксо-ленінської методології» висвітлення історичного минулого.

Драматичний фінал життя М.Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був неминучим, а з погляду на його минуле й наукові погляди – цілком закономірним. Не виглядає парадоксальною і трагедія заслуженого більшовика М.Скрипника з його фанатично-утопічними намаганнями поєднати комуністичне з національним.

⁵⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.303–306. Постанову виніс начальник слідчого відділу КДБ УРСР полковник юстиції В.Пристайко.

REFERENCES

1. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1995). *Sprava "Spilky vyzvolennia Ukrainy": nevidomi dokumenty i fakty*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1996). *Mykhailo Hrushevskiy i HPU–NKVD: Trubicne desiatylittia: 1924–1934*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Putro, O. (ed.) (1997). *Yefremov S. Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Pyrih, R. (1993). *Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho: ostannie desiatylittia (1924–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Pyrih, R. (ed.) (1997). *Mykhailo Hrushevskiy: mizb istorietu i politykoiu (1920–1930-ti roky): Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Pyrih, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby*. Kherson. [in Ukrainian].
7. Shapoval, Yu. (2002). *Oleksandr Shumskiy: "Zhyttia bez borotby ya ne vvažuv za zhyttia"*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu., Verba, I. (2018). *Mykhailo Hrushevskiy: "Ja sam pryishov do polityky cherez istoriiu..."*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Sokhan, P., Ulianovskiy, V., Kirzhaiev, S. (1993). *M.S.Hrushevskiy i Academia: ideia, zmahannia, diialnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Soldatenko, V. (2002). *Nezlamnyi: Zhyttia i smert Mykoly Skrypnyka*. Kyiv. [in Ukrainian].

Ruslan PYRIH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ruslan_pyrih@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

Academician M.Hrushevskiy and People's Commissar of Education M.Skrypnyk in the Context of the Communisation of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1927–1931)

Abstract. The purpose of the study is to highlight the complex relationship between academician M.Hrushevskiy and people's commissar for education of the UkrSSR M.Skrypnyk during the struggle of the Central Committee of Communist Party for ideological control over the All-Ukrainian Academy of Sciences. **The objectives of the article** are the historical reconstruction of the transformation of former ideological opponents – the leader of the Ukrainian People's Republic and the head of the UkrSSR government – into situational companions in the controversial process of Ukrainization and communisation of academic institutions, significant differences in the views. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientific systematism problematic-chronological, historical-biographical, comparative, analytical methods are used. **Scientific novelty** of this paper is determined by the formulation and comprehensive study of specific conditions, motives, latent actions, ideological differences in the relations between academician M.Hrushevskiy and people's commissar M.Skrypnyk. It is also important to compare the last periods of their lives.

Keywords: Hrushevskiy, Skrypnyk, Politburo of the Central Committee, People's Commissariat of Education of the UkrSSR, All-Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainization, Communisation.